

УДК 37.013.42 : 314.151.3 – 054.7

Гевчук Наталія Сергіївна

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський
antnata@ukr.net

ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ВИХОВАНOSTІ ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Анотація. У статті розглядаються основні критерії вихованості дітей трудових мігрантів; подано характеристику показників вихованості даної категорії дітей; узагальнено теоретичні підходи до визначення понять «виховання» та «вихованість»; представлено діагностичний інструментарій за допомогою якого визначаються критерії вихованості дітей трудових мігрантів у контексті соціально-виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу.

Ключові слова: діти трудових мігрантів; виховання; вихованість; критерії вихованості; соціально-виховна робота; загальноосвітній навчальний заклад.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях існують різні підходи до визначення проблеми виховання дітей у школі.

Метою статті є визначення та розкриття основних критеріїв та показників вихованості дітей трудових мігрантів у контексті соціально-виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу.

В. Сухомлинський підкреслює, що «виховання – це не який-небудь спеціальний, штучно організований «захід», це насамперед спосіб життя».

За визначенням Т. Стефановської, вихованість – інтегративна особливість особистості, яка характеризується обсягом та характером засвоєних знань, умінь, навичок, звичок, якостей та властивостей, що реалізуються в діяльності [9, 42].

Дослідник І. Подласий, наголошує на тому, що в основу оцінки вихованості повинна бути покладена загальна спрямованість особистості, а не окремі її якості. Останні необхідно розглядати у зв'язку з мотивами поведінки, оскільки вчинок чи дія, які розглядаються поза мотивом, що їх викликав, не можуть адекватно характеризувати рівень вихованості [6, 231].

Цікавою, на наш погляд, є думка дослідників В. Райко та В. Мірошніченко, які розглядають вихованість як сукупність досягнень у різних видах діяльності, у якій поєднується педагогічне керівництво з розвитком пізнавального інтересу, вольового зусилля та активно-творчої патріотичної діяльності [7, 48-49].

В окремих наукових працях можна зустріти рекомендації до використання в якості критеріїв та показників вихованості ставлення учнів до суспільства, трудової діяльності, окремих людей (А. Белкін, В. Яковлев та ін.), активну життєву позицію (Т. Мальковська, Н. Радіонова та ін.), спрямованість особистості (Л. Божович, Т. Коннікова, З. Васильєва, А. Зосимовський та ін.).

Дослідниця Є. Бондаревська відстоює критеріально-рівневий підхід, тобто вивчення вихованості за різними критеріями на певних рівнях: на рівні розвитку моральних якостей, стійких мотивів поведінки та спрямованості особистості, а також на рівні світогляду [10, 10-11].

У своїх дослідженнях М. Шилова визначає вихованість як якість особистості, що характеризується сукупністю достатньо сформованих соціально значущих якостей, які в загальному вигляді відображають систему ставлення людини до суспільства та колективу, розумової та фізичної праці, до людей, самого себе [10, 11].

Крім того, науковець М. Шилова виокремлює показники вихованості учнів, до яких вона відносить загальнолюдські якості: ідейність та політичну активність учня; відповідальне ставлення до навчання; ставлення до суспільно корисної праці; обов'язок та відповідальність; дисциплінованість; колективізм та товариськість; доброту та чуйність; чесність та правдивість; простоту та скромність.

Досліджуючи виховний процес, Ю. Бабанський виділяє критерії вихованості – провідні або інтегральні властивості, у яких концентруються основні досягнення особистості (активна громадянська позиція, потреба в моральній поведінці, гуманна, колективістська спрямованість). Разом з тим оцінюється також розумовий розвиток, трудова, естетична вихованість школярів. Основними критеріями вихованості дослідник вважає:

- розумовий розвиток – швидкість «охоплення» і засвоєння навчального матеріалу, успішність вирішення нових завдань, уміння самостійно вчитися, логічно та доказово викладати вивчений матеріал, уміння зв'язати теорію з практикою;

- трудова вихованість – розуміння ролі та значення праці для суспільного та особистого життя, звичка працювати на загальну користь, працелюбність, уміння працювати колективно, здатність творчо вирішувати практичні завдання, свідомий вибір майбутньої професії;

- естетична вихованість – сприйняття прекрасного в житті та мистецтві, знання основ естетики, художній смак, оволодіння яким-небудь видом художньої творчості [1, 290].

Російський дослідник Н. Монахов трактує вихованість як комплексну властивість особистості, що характеризується наявністю та ступенем сформованості в неї суспільно значущих якостей, які відображають її всебічний розвиток. Досліджуючи умови ефективності виховання старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах, науковець визначає показники вихованості учнів 9-10 класів: патріотизм, колективізм, інтернаціоналізм, гуманність, чесність, сумлінне ставлення до праці, дисциплінованість, відповідальність, принциповість, цілеспрямованість, активність, допитливість, естетичний розвиток, прагнення до фізичного вдосконалення.

Грунтовну характеристику вихованості дає у своїх працях А. Кузьмінський. Під вихованістю дослідник розуміє комплексну властивість особистості, яка характеризується наявністю і рівнем сформованості суспільно-значимих якостей, що відображають всебічність розвитку особистості.

Автор зазначає, що критерієм вихованості особистості є не тільки знання законів, правил і норм поведінки, а й, передусім, особливості конкретних дій відповідно до визначених правил і норм. Такі критерії не можуть бути універсальними, оскільки в кожному конкретному соціальному середовищі є свої норми і правила, а отже, свій рівень визначення вихованості людини. Треба також зважати на вік, рівень соціального досвіду тощо [4, 162].

У своєму дослідженні ми будемо базуватися на визначенні вихованості, запропонованому Н. Култашевою. Автор зазначає, що феномен вихованості – це особлива, індивідуальна якість особистості, набута в результаті взаємодії факторів виховання (моральне, трудове виховання, профорієнтація учнів, виховання свідомої дисципліни та культури поведінки, естетичне, фізичне формування світогляду в загальній системі навчально-виховної роботи, самовиховання особистості), ефективність якого здійснюється рівнем засвоєння знань, вироблення вмінь та навичок, де вихованість оцінюється не параметричними способами.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що у психолого-педагогічних дослідженнях вітчизняних науковців переважає інтегральний підхід до визначення рівня вихованості особистості, суть якого полягає у виокремленні критеріїв та показників, що відповідають певному ступеню вираженості вихованості особистості.

Аналіз наукових підходів до визначення поняття «вихованості особистості» надав нам можливість визначити власний підхід до розуміння вихованості дітей трудових мігрантів.

Вихованість дитини трудових мігрантів полягає у цілісній багатоструктурній системі, що включає в себе розвиток таких сфер особистості: емоційної, ціннісної, мотиваційної та поведінкової. При цьому вихованість дітей трудових мігрантів є результатом включення дитини у сімейне, освітнє та соціальне середовище.

Під *вихованістю дітей трудових мігрантів* ми розуміємо сукупність якостей особистості, що ґрунтуються на мотиваційно-ціннісному ставленні до суспільних правил та норм поведінки, сформованості світоглядних позицій та моральних якостей, включеності індивіда у суспільно-корисну діяльність, а також визнанні сім'ї як основної цінності.

У своєму дослідженні ми будемо розглядати вихованість як домінанту особистісного розвитку дітей трудових мігрантів.

Під час проведення експериментального дослідження нами визначено критерії вихованості дітей трудових мігрантів. Визначаючи критерії, ми виходили з положень критеріального підходу.

З наукової точки зору В. Загвязинського та Р. Атаханова, під час педагогічного дослідження виникає необхідність постійного спостереження за процесом змін, перетворень. Об'єктивна інформація про результати роботи, збір, обробка та аналіз такої інформації, що дають можливість аналізувати, оцінювати та корегувати подальшу діяльність, складають зміст моніторингу, базовою системою якого є система діагностики, для здійснення якої необхідні певні критерії [3, 77].

С. Сисоєва зазначає, що в основу педагогічного оцінювання ефективності досліджуваного явища покладені структурні елементи – критерії. На основі теоретичного аналізу, «критерії» ми будемо розглядати як ознаки, на основі яких здійснюється оцінка досліджуваного об'єкта (в нашому випадку – це вихованість дітей трудових мігрантів) явища, що визначають реальний стан, рівень сформованості об'єкта [8, 338].

Ми вважаємо, що критерії вихованості дітей трудових мігрантів мають визначатися, виходячи з системного розуміння даного поняття, виділення структурних компонентів, тлумачення вихованості як процесу і результату взаємодії 3 структур: сімейного, освітнього та соціального середовища, технологій творчої самореалізації особистості учня загальноосвітнього навчального закладу.

Беручи вказані вимоги за основу, ми вважаємо за необхідне доповнити їх вимогами, що відображають специфіку вихованості дітей трудових мігрантів:

- 1) критерії повинні бути розкриті через ряд якісних ознак показників;
- 2) критерії повинні відображати динаміку вимірюваної якості в часі і просторі;
- 3) критерії повинні охоплювати основні види навчальної, трудової, позаурочної та творчої діяльності особистості дитини трудових мігрантів.

Узагальнюючи запропоновані дослідниками компоненти, у своєму дослідженні ми пропонуємо розглянути чотири основні критерії, за якими буде досліджуватись вихованість дітей трудових мігрантів:

- емоційно-мотиваційний;
- ціннісний;
- пізнавальний;
- поведінковий.

Емоційно-мотиваційний критерій вихованості передбачає оцінку сукупності індивідуально-психологічних рис особистості і сформованість мотивації до реалізації навчальної, трудової, позаурочної та творчої діяльності.

Ефективне виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів, зазвичай, залежить від проявів творчої та емоційної діяльності. Важливою складовою виховного процесу з дітьми трудових мігрантів є емоції. За теорією Дж. Боулі, якщо дитина в ранньому віці не отримала достатньо батьківського тепла, ласки, ніжності, турботи, почуття захищеності – в майбутньому у такої дитини можуть проявитися девіації в поведінці: агресивність, жорстокість, насилля, конфліктність, шкідливі звички, правопорушення, відхилення у моральному розвитку.

Російський психолог О. Леонтьєв вважає, що специфіка емоцій полягає у відображенні відношень між мотивами та можливістю успіху в діяльності для реалізації цих мотивів. Людські емоції виникають від актуалізації мотивів до оцінки своєї діяльності та її результатів. Тим самим емоції суттєво впливають на процес будь-якої діяльності, зокрема, й виховання дітей трудових мігрантів, вони її регулюють.

Відповідно до емоційно-мотиваційного критерію вихованості дітей трудових мігрантів, на основі науково-теоретичного аналізу, належать такі показники:

- емоційне ставлення до моральних та культурних норм;
- рефлексія;
- бажання бути успішним;
- спрямованість мотивації в ситуаціях морального вибору;
- прагнення до самовдосконалення.

Ціннісний критерій вихованості дітей трудових мігрантів утворює система загальнолюдських та індивідуальних цінностей.

Як стверджує К. Альбуханова-Славська, в концепції стратегії життя цінності – це унікальний компонент системи, який є керівництвом до дії, виразом потреби в людяності, принципом духовності людини.

У визначенні ціннісного критерію вихованості дітей трудових мігрантів ми будемо опиратися на думку Л. Лузіної, яка говорить про те, що доцільно будувати

зміст виховання під час виховного процесу у два етапи. На першому, попередньому, етапі зміст виховання визначається на основі гуманістичних уявлень педагогів, батьків, інших суб'єктів (у нашому дослідженні – неофіційних опікунів) процесу про благо дитини; на другому, основному, разом із формуванням поля цінностей, змістів і цілей здійснюється корекція змісту відповідно до виявлених загальнолюдських та індивідуальних цінностей дитини. Надалі зміст піддається безперервній корекції в міру розкриття й актуалізації задатків, здатностей і потреб дитини [5, 166-167].

Таким чином, на підставі обґрунтування сутності ціннісної системи особистості нами визначено такі показники ціннісного критерію вихованості дітей трудових мігрантів:

- сприйняття родини як головної цінності;
- турботливе ставлення до членів сім'ї, родини;
- ціннісне ставлення до власного здоров'я;
- щастя інших, друзів, свого народу, країни;
- гарне матеріальне становище.

Пізнавальний критерій вихованості дітей трудових мігрантів ми вбачаємо у наявності та свідомому засвоєнні учнем знань; розумінні різних світоглядних та соціальних понять; наявності інтелектуальних, трудових, творчих умінь і навичок; вмінні бачити своє місце у суспільстві та світі.

П. Підкасистий, досліджуючи фактори, які впливають на розвиток пізнавальних здібностей, підкреслює значення самостійного поповнення знань учнями.

Ми підтримуємо думку науковців М. Данилова, М. Скаткіна, які говорять про те, що зміст навчання має бути творчим і від таких форм оволодіння знаннями в позаурочний час, як читацькі конференції, шкільні олімпіади, конкурси, під впливом яких пізнавальні здібності учнів стають більш глибокими і дієвими.

Показниками пізнавального критерію дітей трудових мігрантів ми визначаємо:

- успішність навчання у школі;
- сформованість світогляду;
- ерудованість;

- пізнавальний інтерес;
- прагнення до здобуття нових знань, вмінь та навичок.

Поведінковий критерій вихованості дітей трудових мігрантів полягає у здійсненні конкретних справ, у яких відображається життєвий та суспільний досвід індивіда, в залученні дитини до суспільно корисної діяльності, в рамках якої вона проявляє свої особистісні якості та відношення до праці.

Цікавою, на наш погляд, є думка В. Білоусової, яка стверджує, що поведінка дитини включає в себе культуру спілкування та взаємин (ввічливість, уважність, відповідальність, скромність, тактовність, чуйність, делікатність), поведінку в колективі (дисциплінованість, організованість), культуру взаємин у праці, культуру мовлення та культуру зовнішнього вигляду [2, 16-18].

На відміну від Л. Артемової, О. Скрипченко розглядає поведінку особистості крізь призму вчинку. Під вчинком дослідник розуміє соціально оцінюваний акт поведінки, що спричинений усвідомленими мотивами. На відміну від імпульсивних дій, вчинок здійснюється у відповідності з прийнятим наміром. Вчинок, як елемент поведінки, підпорядкований мотивам і меті діяльності людини. В ньому проявляється особистість — її провідні потреби, ставлення до оточуючої дійсності, характер, темперамент. У вчинку проявляються такі риси особистості, як наполегливість, лицемірство, відвертість, замкнутість тощо. У відповідності з соціальними нормами, етичними і правовими вчинки оцінюються як моральний або аморальний, чесний або нечесний, героїчний або боягузливий тощо.

Отже, проаналізувавши різні підходи до розуміння поведінкового критерію вихованості особистості, ми визначаємо основні його показники:

- готовність до співпраці;
- участь у суспільно корисній діяльності;
- громадянська відповідальність;
- дисциплінованість та організованість;
- цілеспрямованість.

Авторська програма педагогічного оцінювання рівня сформованості показників вихованості дітей трудових мігрантів передбачала застосування як відомих методик

(в адаптованому варіанті), так і розробку нами тестових методик. Педагогічне оцінювання здійснювалось поетапно, відповідно до визначених критеріїв і показників вихованості дітей трудових мігрантів.

Нами було розроблено та впроваджено методику педагогічного оцінювання рівнів сформованості показників вихованості дітей трудових мігрантів. Дана методика передбачала застосування різноманітних педагогічних та психологічних діагностичних методів і технік. Їх перелік подано нами в таблиці 1.

Таблиця 1.

Критерії та показники вихованості дітей трудових мігрантів

Критерії	Показники	Діагностичний інструментарій
Емоційно-мотиваційний	- емоційне ставлення до моральних та культурних норм; - рефлексія; - позитивна спрямованість мотивації в ситуаціях морального вибору; - бажання бути успішним; - прагнення до самовдосконалення.	- тест на вимірювання самооцінки; - методика вимірювання мотивації успіху Т. Елерса; - вивчення мотиваційної сфери за методикою Б.К. Пашнева. - кольоровий тест відносин (вивчення емоційного ставлення дитини до моральних норм)
Ціннісний	- сприйняття родини як головної цінності; - турботливе ставлення до членів сім'ї, родини; - ціннісне ставлення до власного здоров'я; - щастя інших, друзів, свого народу, країни; - визнання цінності матеріального добробуту.	- проективна методика «Моя сім'я»; - тест на визначення ціннісних орієнтацій М. Рокіча; - діагностика референтного кола спілкування (О.В. Щедрін).
Пізнавальний	- успішність навчання у школі; - сформованість світогляду; - ерудованість; - пізнавальний інтерес; - прагнення до здобуття певної професії.	- карта інтересів А.Е. Голомштока; - аналіз продуктів навчальної діяльності; - визначення пізнавальної активності за опитувальником Б.К.Пашнева.
Поведінковий	- готовність до співпраці; - участь у суспільно корисній діяльності; - громадянська відповідальність; - дисциплінованість та організованість; - цілеспрямованість.	- анкетування експертів; - анкетування неофіційних опікунів; - включене спостереження.

Отже, нами було здійснено аналіз результатів педагогічного оцінювання рівнів сформованості показників вихованості дітей трудових мігрантів за чотирма критеріями. Дані, отримані в результаті застосування комплексу діагностичних методик, узагальнено в змісті таблиці 2.

Таблиця 2.

Узагальнені дані розподілу респондентів за критеріями та рівнями вихованості (у %)

Критерії	Рівні вихованості							
	еталонний		достатній		ситуативний		мінімальний	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Емоційно-мотиваційний	4,08	3,63	29,6	22,72	46,94	50,9	19,38	22,72
Ціннісний	2,04	2,73	13,26	17,27	46,94	50	37,76	30
Пізнавальний	5,1	3,64	18,37	20,91	39,8	47,27	36,73	28,18
Поведінковий	2,04	2,73	15,31	10,91	46,94	40,91	35,71	45,45
Загальні дані	3,32	3,18	19,13	17,95	45,15	47,27	32,4	31,59

Таким чином, здійснений нами аналіз вихованості дітей трудових мігрантів в контексті соціально-виховної роботи школи дозволив дійти таких висновків:

1. Існує нагальна потреба внесення коректив у процес виховної роботи з дітьми трудових мігрантів з метою підвищення рівня вихованості за чотирма критеріями: емоційно-мотиваційним, ціннісним, пізнавальним та поведінковим.

2. Особлива увага має бути приділена організації соціально-педагогічного супроводу сімей, у яких батьки працюють за кордоном; організації змістовного дозвілля дітей; налагодженню зв'язків дітей з батьками; профілактичній роботі з батьками з метою попередження виїзду батьків за кордон.

3. Базуючись на тому, що виховна робота з дітьми трудових мігрантів організовується та здійснюється в умовах загальноосвітнього навчального закладу, необхідно забезпечити взаємодію усіх його підструктур для здійснення комплексного надання соціальних послуг дітям даної категорії в умовах соціально-освітнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабанский Ю. К. Педагогика / Бабанский Ю. К. – М. – 1988. – 121 с.
2. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи / Білоусова В. О. – К. – 1997. – 190 с.
3. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед.] / Р. Атаханов, В. Загвязинский. – М. : «Академия», 2007. – 208 с.
4. Кузьмінський А. І. Педагогіка у запитаннях і відповідях : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К. : Знання, 2006. – 311 с.
5. Лузина Л. Н. Теория воспитания : философско-антропологический подход / Лузина Л. Н. – Псков : Псков. гос. пед. ин-т им. С.М. Кирова, 2000. – 186 с.
6. Подласый И. П. Педагогика. / Подласый И. П. – М., 1996. – 462 с.
7. Райко В. В. Критерії оцінки ефективності патріотичного виховання майбутніх офіцерів прикордонників // Райко В. В., Мірошніченко В. І. – Луганськ : Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 10 (197), Ч. І. – 2010. – С. 48–49
8. Сисоева С. О. Педагогічний експеримент у наукових дослідженнях неперервної професійної освіти : [навч.-метод. посіб.] / Сисоева С. О., Кристоичук Т. Є. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 460 с.
9. Стефановская Т. А. Педагогика: наука и искусство / Стефановская Т. А. – М., 1998. – 158 с.
10. Шилова М. И. Учителю о воспитанности школьников / Шилова М. И. – М. : Педагогика, 1990. – 144 с. – (Б-ка учителя и воспитателя).

Рецензент

Вайнола Р.Х. – д. пед. н., проф.

Стаття надійшла до редакції 24. 02. 2014

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КРИТЕРИЕВ ВОСПИТАННОСТИ
ДЕТЕЙ ТРУДОВЫХ МИГРАНТОВ**Гевчук Наталия Сергеевна**

кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры социальной педагогики и социальной работы

Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенка, г. Каменец-Подольский
antnata@ukr.net

Аннотация. В статье рассматриваются основные критерии воспитанности детей трудовых мигрантов; подана характеристика показателей воспитанности данной категории детей; обобщены теоретические подходы к определению понятий "воспитание" и "воспитанность"; представлен диагностический инструментарий с помощью которого определяются критерии воспитанности детей трудовых мигрантов в контексте социально-воспитательной работы общеобразовательного учебного заведения.

Ключевые слова: дети трудовых мигрантов; воспитание; воспитанность; критерии воспитанности; социально-воспитательная работа; общеобразовательное учебное заведение.

DETERMINATION OF CRITERIA OF BREEDING OF CHILDREN OF LABOUR MIGRANTS

Natalia S. Gevchyk

PhD in pedagogics, senior lecturer of department of social pedagogics and social work
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi

antnata@ukr.net

Abstract. The basic criteria of breeding of children of labour migrants are examined in the article; description of indexes of breeding of this category of children is given; the theoretical going near determination of concepts "education" and "breeding" is generalized; a diagnostic tool is presented by means of that the criteria of breeding of children of labour migrants are determined in the context of sociaeducator work of general educational establishment.

Keywords: to put labour migrants; education; breeding; criteria of breeding; social educator work; general educational establishment.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Babanskyi Yu. K. Pedagogics / Babanskyi Yu. K. – M. – 1988. - 121 p. (in Russian)
2. Bilousova V. O. Theory and methodology of humanizing of relations of senior pupils in extracurricular activity of general school / Bilousova V. O. - K. - 1997. – 190 p. (in Ukrainian)
3. Zahviazynskyi V. Y. Methodology and methods of psychology-pedagogik research : of studies manual / R. Atakhanov, V. Zahviazynskyi. - M. : "Academy", 2007. - 208 p. (in Russian)
4. Kuzminskyi A. I. Pedagogics is in questions and answers : of навч. посіб. / A. I. Kuzminskyi, V. L. Omelianenko. - K. : of Knowledge, 2006. – 311 p. (in Ukrainian)
5. Luzyna L. N. Theory of education : philosophical-anthropological approach / Luzyna L. N. – Pskov : Pskov. state . university, 2000. - 186 p. (in Russian)
6. Podlasui Y. P. Pedagogics. / Podlasui Y. P. – M., 1996. – 462 p. (in Russian)
7. Raiko V. V. Criteria of estimation of efficiency of patriotic education of future officers of border guards // Raiko V. V., Miroshnychenko V. I. – Luhansk : Announcer LNU to the name of Taras Shevchenko № 10 (197), P. I. - 2010. - P. 48-49 (in Ukrainian)
8. Sysoieva S. O. A pedagogical experiment is in scientific researches of continuous trade education / Sysoieva S. O., Krystopchuk T. Ye. – Lutsk : of BAT the "Volyn regional printing-house", 2009. – 460 p. (in Ukrainian)
9. Stefanovskaia T. A. Pedagogics: science and art / Stefanovskaia T. A. – M., 1998. - 158 p. (in Russian)
10. Shylova M. Y. To the teacher about breeding of schoolchildren / Shylova M. Y. – M. : Pedagogics, 1990. - 144 p. (in Russian)